Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-3 (B)| March - 2026

Original Article

महाराष्ट्र शासनाच्या शेतकरी कर्जमाफी योजनेचा चिकित्सक अभ्यास
(विशेष संदर्भ: पुणे जिल्हा – दौंड तालुका, 2011 ते 2021)

छाया अमोल पाटील [1] डॉ. अमोल शिवाजी पाटील[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी , शारदाबाई पवार महिला
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शारदानगर
बारामती जिल्हा पुणे
[2]तुळजाराम चतुरचंद कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बारामती
जिल्हा पुणे
मेल: capatil3060@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180328
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 3(B)
Pp. 117-119
March - 2026
Submitted: 01 Mar. 2026
Revised: 12 Mar. 2026
Accepted: 24 Mar. 2026
Published: 31 Mar 2026

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेती क्षेत्राला विशेष महत्त्व आहे. राज्यातील मोठा ग्रामीण लोकसंख्या वर्ग शेतीवर अवलंबून आहे. तथापि, पुणे जिल्ह्यातील बारामती उपविभाग आणि विशेषतः दौंड तालुक्यातील शेतकऱ्यांना दुष्काळ, बाजारातील किंमतीतील चढ-उतार, वाढते उत्पादन खर्च आणि कर्जबाजारीपणा अशा अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. या पार्श्वभूमीवर, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक अडचणी दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने विविध कर्जमाफी योजना राबवल्या. त्यापैकी प्रमुख योजना पुढीलप्रमाणे आहेत:

• 2017: छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना

• 2019: महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना

या योजनांचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांचा कर्जबोजा कमी करणे व आत्महत्यांचे प्रमाण कमी करणे हा होता. 2017 मधील कर्जमाफी योजनेअंतर्गत लाखो शेतकऱ्यांना लाभ देण्यात आला आणि मोठ्या प्रमाणात आर्थिक खर्च करण्यात आला.
या संशोधनामध्ये 2011 ते 2021 या कालावधीत दौंड तालुक्यात या योजनांच्या अंमलबजावणीचा व परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

2. अभ्यासाची गरज

महाराष्ट्रातील वाढती शेतकरी आत्महत्या आणि शेतीतील संकट पारंपरिक कृषी धोरणांची अपयश
कर्जमाफीवर होणारा मोठा सार्वजनिक खर्च (₹45,000–₹51,000 कोटी(

• शेतकऱ्यांमध्ये लाभांचे असमान वितरण

• प्रादेशिक असमानता (दौंड व इतर तालुके)

3. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जमाफी योजनांची रचना अभ्यासणे
2. दौंड तालुक्यातील अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
छाया अमोल पाटील, शारदाबाई पवार महिला कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शारदानगर बारामती जिल्हा पुणे

How to cite this article:
पाटील, छाया. अमोल. & पाटील, अमोल . शिवाजी . (2026). महाराष्ट्र शासनाच्या शेतकरी कर्जमाफी योजनेचा चिकित्सक अभ्यास (विशेष संदर्भ: पुणे जिल्हा – दौंड तालुका, 2011 ते 2021). Journal of research and development, 18(3(B)), 117–119.
https://doi.org/10.5281/zenodo.21156626

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.21156626
OPEN ACCESS

3. शेतकऱ्यांवरील सामाजिक व आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे
4. कर्जबाजारीपणा कमी करण्यात योजनांची प्रभावीता तपासणे
5. अंमलबजावणीतील अडचणी व त्रुटी ओळखणे

4. संशोधनाची गृहीतके

1. कर्जमाफी योजना शेतकऱ्यांचा कर्जबोजा कमी करतात
2. कर्जमाफीचे लाभ समान पद्धतीने वितरित होत नाहीत
3. कर्जमाफी योजना केवळ तात्पुरता दिलासा देतात, दीर्घकालीन उपाय नाहीत

5. उद्दिष्टांचे औचित्य

• कर्जमाफीवर मोठा सरकारी खर्च होत असल्याने त्याचे मूल्यमापन आवश्यक आहे

• दौंडसारख्या स्थानिक स्तरावरील अभ्यासातून वास्तव परिस्थिती समोर येते

• धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त माहिती उपलब्ध होते

• धोरण व अंमलबजावणी यांतील अंतर स्पष्ट होते

6. अभ्यासाचा व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्ती:

• भौगोलिक क्षेत्र: दौंड तालुका, पुणे जिल्हा

• कालावधी: 2011 ते 2021

• लक्ष: संस्थात्मक कर्ज व शासकीय कर्जमाफी योजना

मर्यादा:

• प्राथमिक माहितीचा मर्यादित उपलब्धता

• दुय्यम माहितीवर अवलंबित्व

• शेतकरी मुलाखतींमध्ये पक्षपातीपणा असण्याची शक्यता

7. सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण

महाराष्ट्रातील प्रमुख निष्कर्ष:

• 2017 योजनेअंतर्गत 50.6 लाख शेतकरी पात्र

• 44.04 लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला

• 6 लाखांहून अधिक शेतकरी प्रलंबित

• 2019 योजनेअंतर्गत 32.29 लाख शेतकऱ्यांना लाभ

दौंड तालुका निरीक्षण:

• बहुतांश लाभार्थी लघु व सीमांत शेतकरी

• सावकारांकडून कर्ज घेतलेल्या शेतकऱ्यांचा समावेश नाही

• प्रशासकीय विलंब व आधार पडताळणी समस्या

• लाभार्थी निवडीत राजकीय प्रभाव

8. निष्कर्ष

• कर्जमाफी योजनांनी तात्पुरता आर्थिक दिलासा दिला

• मात्र खालील मूलभूत समस्या कायम राहिल्या:

• किमान आधारभूत किंमत (MSP) कमी

•सिंचनाची कमतरता , • बाजारातील अस्थिरता

• अंमलबजावणीतील त्रुटी:

•निधी वितरणात विलंब

•काही शेतकऱ्यांचा अपवर्जन

• कर्जमाफीमुळे भविष्यात कर्ज न फेडण्याची प्रवृत्ती वाढू शकते

9. सूचना व शिफारसी

धोरणात्मक:

• कर्जमाफीऐवजी उत्पन्न सहाय्य योजना राबवाव्यात

• MSP प्रणाली मजबूत करावी

• पीक विमा योजना वाढवावी

प्रशासकीय:

• डिजिटल प्रणालीद्वारे पारदर्शकता वाढवावी

• अनौपचारिक कर्जधारकांचा समावेश करावा

• पडताळणी प्रक्रिया वेगवान करावी

प्रादेशिक (दौंड):

• सिंचन सुविधा सुधाराव्यात

• पीक विविधीकरण प्रोत्साहन द्यावे

• सहकारी पतसंस्था मजबूत कराव्यात

10. साहित्याचा आढावा

1. R. Radhakrishna (2006) – शेतकरी कर्जबाजारीपणाचे कारण उत्पन्न कमी व कर्जावर अवलंबित्व
2. K. Nagaraj (2008) – कर्जबाजारीपणा व आत्महत्या यांचा संबंध
3. NABARD (2017) – 50% पेक्षा जास्त शेतकरी कर्जबाजारी
4. RBI (2019) – कर्जमाफीमुळे कर्जशिस्त बिघडते
5. Ashok Gulati (2018) – कर्जमाफी तात्पुरता उपाय
6. महाराष्ट्र शासन (2017) – अंमलबजावणीतील अडचणी
7. C. Rangarajan (2018) – वित्तीय शिस्तीवर परिणाम
8. Vijay Kelkar (2019) – उत्पन्न सहाय्य अधिक प्रभावी
9. Economic Survey (2018-19) – दीर्घकालीन वाढ नाही
10. S. Mahendra Dev (2020) – शाश्वत उपाय आवश्यक

11. संदर्भसूची व संकेतस्थळे

1. गुलाटी, ए. (२०१८). भारतीय शेतकऱ्यांना आधार: भाव आधार की उत्पन्न आधार? आयसीआरआयईआर शोधनिबंध.
२. महाराष्ट्र शासन. एमजेपीएसकेवाय २०१९ च्या अंमलबजावणीवरील अहवाल.
३. नाबार्ड. राज्य विशेष अहवाल: महाराष्ट्र २०२१.
४. जिल्हा सांख्यिकी सारांश. पुणे जिल्हा २०११-२०२१
5. RBI वार्षिक अहवाल

संकेतस्थळे:

• www.maharashtra.gov.in

• www.rbi.org.in

• www.nabard.org

वृत्तपत्रे:

• Economic Times

• Times of India

• Hindustan Times

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-3 (B)| March - 2026